

Witold STARNAWSKI**JAN PAWEŁ II
WOBEC TRADYCJI KOŚCIOŁÓW WSCHODNICH**

Rozpoznanie i czerpanie ze wschodniej tradycji chrześcijaństwa ma duże znaczenie nie tylko w dziele pojednania między „siostrzanymi Kościołami”. Chodzi także o sięganie do korzeni chrześcijańskiej kultury, która znalazła dwojaki wyraz: w nurcie zachodnim, łacińskim, oraz w nurcie greckim, podlegającym wpływom orientalnym. „Powrót do źródeł” kultury jest poszukiwaniem podstawowego i uniwersalnego fundamentu w przeszłości, zarazem jednak powinien być wzajemnym ubogaceniem i dopełnieniem o te elementy, które w każdej z tych formacji kulturowych stanowią najpełniejszy wyraz prawdy chrześcijaństwa. Dialog z kulturą chrześcijańskiego Wschodu ma znaczenie ekumeniczne w tej mierze, w jakiej różnice kulturowe stały się w przeszłości powodem tragicznego rozłamu. Jednocześnie jednak dialog taki staje się wyzwaniem naszych czasów w poszukiwaniu pełnej prawdy o człowieku. W obliczu kryzysu kultury europejskiej w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie: kim jest człowiek?”, nie można uchylić się przed wnikliwym i życzliwym spojrzeniem na te obszary, w których do tej pory biją żywe źródła prawdy chrześcijańskiej i gdzie formy pobożności i kultura pozostają głęboko zakorzenione w chrześcijańskiej tradycji.

Dialog między Kościołami Rzymu i Konstantynopola, nazywany chętnie przez duchowych przywódców obydwu Kościołów „dialogiem miłości”, doj-

rzewał od dłuższego czasu – zwłaszcza za pontyfikatu Jana XXIII i Pawła VI – i zaowocował spotkaniem z patriarchą Athenagorasem I w Jerozolimie 5-6 I 1964 r. Kolejne etapy nawiązywania dialogu to odwołanie ekskomunik (7 XII 1965), wizyta Pawła VI w Konstantynopolu (25 VII 1967) i wizyta Athenagorasa I w Rzymie (26-28 X 1967). Wzajemne odwiedziny na uroczystości św. Andrzeja w Konstantynopolu i św. Piotra i Pawła w Rzymie stały się tradycją od spotkania w Fanarze w 1969 r. Następny etap to wizyta papieża Jana Pawła II w Konstantynopolu (28-30 XI 1979 r.), po której zainaugurowany został oficjalny dialog teologiczny na Patmos – Rodos (29 V – 4 VI 1980), oraz wizyta patriarchy Dimitriosa I w Rzymie (3 – 7 XII 1987). W tym czasie rozwijały się także kontakty z innymi Kościołami wschodnimi.

Spotkania z przedstawicielami obu Kościołów, listy i przemówienia dotyczące tej sprawy zajmują wiele miejsca w działalności Jana Pawła II. Wprawdzie wypowiedzi te noszą charakter okolicznościowy (temat podejmowany był ostatnio w związku z wizytą Patriarchy Konstantynopola w Rzymie, a także z okazji Milenium Chrztu Rusi), wydaje się jednak, że można w przesłaniu Papieża wyodrębnić tematy, które ujawniają znaczenie, jakie dla współczesnej kultury europejskiej i zawartego w niej obrazu człowieka może mieć tradycja Kościołów wschodnich i kultura oparta na grecko-bizantyjskich i słowiańskich źródłach. Spróbujemy wskazać te ob-

szary, w których problematyka ta uzyskuje największą wyrazistość. Jest to ze zrozumiałych względów spojrzenie, które przyjmując punkt widzenia kultury zachodniej, wskazuje wspólne źródła różnorodnych w swych formach tradycji i wydobywa to, co w tradycji wschodniej wydaje się być szczególnie wartościowe dla wzbogacenia całego Kościoła.

Podstawowy wątek dotyczy uświadomienia roli Ducha Świętego w dziele zjednoczenia oraz rosnącego pragnienia Jego uobecnienia w świecie współczesnym. Inne wątki sięgają do ukrytych skarbów Kościoła nie podzielonego: wskazują na Maryję jako Orędowniczkę jedności, tradycję soborów ekumenicznych i dzieła Ojców Kościoła (zwłaszcza tych żyjących na Wschodzie), formy duchowości, które na Wschodzie swe ukoronowanie znajdują w kulcie ikony, oraz dziedzictwo świętych Braci Soluńskich, Cyryla i Metodego.

I. Rys pneumatologiczny jest podstawowy przy rozważaniu zagadnienia dialogu z tradycją Wschodu. To właśnie Duch Święty rozbudza pragnienie jedności, a nakłaniając do wnikliwego czytania „znaków czasu”, wskazuje drogi przewycięzania podziałów i ukazuje rozwiązania współczesnemu światu będącemu „w orbicie wielkiego zmagania pomiędzy dobrem a złem” (79)*. Dzieło pojednania między Kościołami, a także swoją misję Papieża-Słowianina i misję narodów słowiańskich w tworzeniu mostów między Wschodem i Zachodem przypisuje Papież wezwaniu Ducha Świętego (8: 11, 58). Przesłanie Soboru Watykańskiego II kieruje uwagę chrześcijan ku tajemnicy Ducha Świętego w dziejach Kościoła i świata

oraz odśłania „wspólne dziedzictwo z Kościołami wschodnimi, które wiernie przechowały ogromne bogactwo nauki Ojców o Duchu Świętym” (5: 2). Jest to zarazem odkrywanie specyfiki Kościoła wschodniego, ponieważ „odczuwanie i obecność Parakleta i jego darów jest szczególnym znamieniem tradycji wschodniej, a głęboka pneumatologia wschodnia stanowi cenne bogactwo dla całego Kościoła” (8: 11).

Wśród wielu ludzi wzrasta świadomość kryzysu cywilizacji europejskiej, ponieważ „przy całym zawrotnym postępie cywilizacji [...] człowiek jest zagrożony i ludzkość jest zagrożona” (5: 65). Poszukują więc oni „mocy, która zdolna jest człowieka podźwignąć, wyzwolić go od siebie samego i z jego błędów i pomyłek” (5: 65). Ustrzeżenie przed groźbą upadku człowiek dostrzeżga w odnowie życia duchowego. Wydaje się, że to pragnienie odnowienia życia, dojrzewania wewnętrznego przez zwrócenie się ku modlitwie, kontemplacji, ascezie – jest sięganiem do źródeł tradycji chrześcijańskiej szczególnie bogatej, kultywowanej w Kościołach wschodnich. Trzeba jednak podkreślić, że ukazanie znaczenia indywidualnego życia wewnętrznego w tej tradycji „intuicyjnej i mistycznej”, w odróżnieniu od tradycji łacińskiej „racjonalnej i logicznej” (80), nie oznacza subiektywizmu i emocjonalizmu, gdyż to, co duchowe w człowieku, nie ogranicza się i nie opiera wyłącznie na jednostkowych przeżyciach i emocjach. Wszak to właśnie Duch jest tym, który jest „bardziej wewnątrz mnie niż to, co we mnie najbardziej osobiste” (5: 54), a „sumienie [...] jest najtańszym ośrodkiem i sanktuarium człowieka, gdzie przebywa on sam z Bogiem” (5: 43).

II. Matka Boga (Theotokos) – tytuł, który Maryi w sposób uroczysty przyznał Sobór Efeski – obecna jest w dziejach obydwu Kościołów: „Kościół katolicki, Kościół prawosławny i starożytnie Kościoły wschodnie czują się głęboko złączone przez miłość i cześć dla Theotokos” (6: 31). Przywołanie obydwu bogatych tradycji i pragnienie owocnego dialogu skłoniły Papieża do wskazania Maryi jako znaku nadziei na jedność chrześcijan (6: 33). (Patriarcha Dimitrios podczas swej wizyty w Rzymie w grudniu 1987 r. zaproponował, aby dialog między Kościołem prawosławnym i katolickim skupił się na problematyce maryjnej). Papież wielokrotnie wskazywał, że w obliczu niebezpieczeństw, które grożą współczesnemu światu, zwrócenie się ku Matce Boga jest właściwym odczytaniem „znaków czasu” (79). Maryja jest „znakiem niezawodnym nadziei i pociechy dla pielgrzymującego Ludu Bożego” (6: 50), a człowiek współczesny w ogłoszonym Roku Maryjnym winien odnaleźć nie tylko autentyczną „duchowość maryjną” (6: 48), lecz również antidotum na trucizny naszego czasu (112). Rok Maryjny dany jest również jako dziękczynienie za Milenium Chrztu Rusi (6: 50, 8: 16). Potrzebę zwrócenia się ku Maryi Papież podkreśla na wiele sposobów, choćby poprzez nawiedzenie sanktuariów maryjnych w świecie i oddawanie Matce Bożej w opiekę całych narodów. Przypomina jednocześnie o wkładzie, „jaki tradycja bizantyjska i tradycja Wschodu w ogóle wniosła – poprzez swoje rozważania teologiczne, modlitwy, hymny i ikonografię – do religii chrześcijańskiej w zakresie wspólnego nabożeństwa do Maryi” (109).

III. Tradycja soborów ekumenicznych, Ojców Kościoła i świętych działających na Wschodzie ożywia pragnienie jedności Kościołów. Wiara potwierdzona na tych soborach, a zwłaszcza „Credo Nicejsko-Konstantynopolitańskie świadczy o pierwotnej jedności – i do budowy pełnej jedności przyzywa nas na nowo” (75). Wspominając „wiarę Apostołów i Ojców”, którą „uroczyście wyznawał i nauczał wyznawać Sobór w Konstantynopolu” – Papież stwierdził, że w świetle tej wiary lepiej możemy zrozumieć postanowienia Soboru Watykańskiego II (75). Należy pamiętać, że „podstawowe dogmaty chrześcijańskiej wiary o Trójcy Świętej i Słowie Bożym, które przyjęło ciało z Maryi Dziewicy, określono na soborach powszechnych, które odbyły się na Wschodzie” (6: 31). Patriarcha Dimitrios w przemówieniu do delegacji papieskiej wskazał, że „świadomość naszych wspólnych Ojców i Doktorów oraz wspólnych soborów powszechnych” powinna stanowić podstawę dialogu¹. Ojcowie Kościoła „są jakby stałą konstrukcją Kościoła”, „stąd też każde następne głoszenie Ewangelii i nauczanie, jeśli chce być autentyczne, musi być uzgodnione z ich nauczaniem, każdy charyzmat i każdy urząd musi czerpać z żywego źródła ich ojcostwa” (1). Przypominając postać świętego Bazylego, którego również święty Benedykt uważał za swego mistrza, Jan Paweł II podkreśla „roztropną równowagę między nieustrudzoną działalnością kaznodziejską a okresami samotności i częstej modlitwy wewnętrznej” i mówi o nim w odniesieniu do tajemnicy Trójcy Świętej, że „Bazyli jako prawdziwy «teolog» raczej opiewa tę tajemnicę, niż o niej mówi” (1). Wydaje

się, że ten rys modlitwy, ascezy i kontemplacji wspólny Ojcom Kościoła, źródło gorliwości i mocy także św. Jana Chryzostoma (91), szczególnie owocnie rozwijał się we wschodnim nurcie chrześcijaństwa (8: 7). Papież przypominał także trzy spośród wielu rysów duchowości wschodniego monastycyzmu (zwłaszcza syryjskiego): poszukiwanie wewnętrznego pokoju, potrzebę przewodnika na drodze do świętości i moc płynącą z zaufania Bogu (114). W postaci zaś świętego Mikołaja z Miry „znalazł wspaniały wyraz ów niepowtarzalny typ chrześcijańskiego geniusza, jakim Duch Święty obdarzył braci ze Wschodu dla zbudowania Kościoła” (89).

IV. Ikona zajmuje szczególne miejsce w tradycji Kościołów wschodnich nie tylko w dziedzinie liturgii i kultu, ale także w teologii. Jan Paweł II w Liście apostolskim z okazji 1200 rocznicy Soboru Nicejskiego II (7), na którym odrzucono herezję ikonoklazmu, przypomina podstawy kultu ikony. Cytując orzeczenie Soboru w Nicei, przypomina, że istnieje „tradycja kościelna pisana i niepisana [...]. Jedną z tych tradycji stanowią ikony zgodnie z literą apostolskiego przepowiadania” (7: 5). Tradycje teologiczne chrześcijan wschodnich – jak stwierdza *Dekret o ekumenizmie* – zmiernają raczej ku kontemplacji prawdy (8: 7), stąd teologiczne znaczenie ikony, która prowadzi nas ku tajemnicy Wcielenia, gdyż „patrzac na ludzkie oblicze Syna Bożego, będącego «obrazem Boga niewidzialnego» (Kol 1, 15), można dostrzec Słowo, które stało się ciałem” (7: 8). Człowiek jest także ikoną Boga, przypomina o tym teologia obrazu Bożego w człowieku zapoczątkowana przez rozważania Oj-

ców Kościoła. Matka Boża nosząc w sobie w sposób szczególny to podobieństwo czczona jest w licznych wizerunkach, zwłaszcza na Wschodzie: „Najświętsza Panna jaśnieje na tych obrazach jako zwierciadło Bożego piękna, mieszkanie odwiecznej Mądrości, osoba modląca się, wzór kontemplacji, ikona chwały” (6: 33).

Nauczanie Soboru w Nicei oddziaływało zwłaszcza na Kościół grecki i Kościoły słowiańskie, które „uznały kult ikony jako integralną część liturgii, podobną do czci oddawanej Słowu” (7: 10). Wspólne źródła chrześcijańskiej tradycji określone na Soborze Nicejskim II nie zostały przecież zarzucone w tradycji zachodniej, gdzie po dziś dzień istnieje kult świętych, relikwii i obrazów. Miejscami, w których kult ten jest wyjątkowo żywy, są sanktuaria maryjne. Wśród nich istnieją liczne, które chlubią się tradycją sięgającą Wschodu, tak jak ikona z Jasnej Góry.

W sytuacji, w której „rozdarciem kultury zachodniej szczególnie wyraźnie odbija się w sztuce” (94), ikona przypomina także o roli piękna i sztuki w duchowości chrześcijańskiej. Przykładem może być dziedzictwo kultury rosyjskiej, w której „sztuka religijna została przeniknięta głęboką duchowością i subtelnym natchnieniem mistycznym” (8: 8). Zadania postawione przed sztuką religijną są niemałe: „język piękna oddany na służbę wiary zdolny jest dotrzeć do serca człowieka i umożliwić mu wewnętrzne poznanie Tego, którego ośmielamy się przedstawiać na obrazach” (7: 12).

V. Postacie świętych braci z Salonik, Apostołów Słowian, mają w dziedzinie dialogu Zachodu ze Wschodem znaczenie symboliczne. Podkreślił to

Jan Paweł II w Liście apostolskim *Egregiae virtutis*, ogłaszając świętych Cyryla i Metodego współpatronami Europy, obok świętego Benedykta. Zarówno dzieje ich życia, jak i okoliczności prowadzonych przez nich misji wskazują na pragnienie zachowania jedności w czasach, w których „pomiędzy dwiema częściami Kościoła – pomiędzy dwiema wielkimi tradycjami chrześcijaństwa [...] istniały z pewnością napięcia, nieporozumienia, ale nie było jeszcze podziału” (101). W swojej misji „pragnęli upodobnić się pod każdym względem do tych, którym nieśli Ewangelię, należeć do nich i dzielić we wszystkim ich los” (4: 9). Dali alfabet dla wyrażenia świadomości narodu, tworzyli podstawy kultury, mając zrozumienie dla tego, co współcześnie nazywa się „inkulturacją” (101), w przekonaniu, że „każdy naród ma swoje własne powołanie” (4: 19, 85). Taki sposób postępowania w poszanowaniu odrębności osób i kultur, z zachowaniem dążenia do najgłębszej jedności, zgodny jest z duchem Soboru Watykańskiego II.

Dziedzictwo św. św. Cyryla i Metodego ma istotne znaczenie dla jedności Europy (4: 2), korzenie bowiem Europy mają dwoisty charakter (99). Jest to ważne zwłaszcza w obliczu kryzysu Europy, który w dużej mierze ma swe źródło w tradycji zachodniej. Jego przejawami są: sekularyzacja, teoretyczny i praktyczny materializm, „pokusa mocy i posiadania” (82, 83, 99). Kryzys Europy jest zarazem kryzysem chrześcijaństwa w Europie, dlatego też środków zaradczych należy szukać wewnątrz Kościoła i chrześcijaństwa (82). Jednocześnie prawdą jest, że świat potrzebuje Europy wraz z jej ideałami „odpowiedzialności osoby, poszanowa-

nia wolności, głębokiej czci dla życia, wysokiego uznania dla małżeństwa i rodziny” (81).

W tej misji zjednoczenia Europy Jan Paweł II ważną rolę przypisuje narodom słowiańskim. Jest tak nie tylko dlatego, że dziedzictwo Cyryla i Metodego jest wśród nich najbardziej żywe – są oni bowiem nie tylko ojcami wiary, ale i ojcami kultury tych narodów (4: 21, 25). Jednocześnie ziemie Słowian są terenem wzajemnego krzyżowania się wpływów Wschodu i Zachodu (4: 5), a „dusza słowiańska [...] należy zarazem do Wschodu i Zachodu” (85). Wprawdzie chrzest narodów słowiańskich dokonywał się przed tragicznym rozłamem między Rzymem a Konstantynopolem, jednak historyczny rozwój tych narodów ulegał wpływom jednej bądź drugiej tradycji, co doprowadziło do ukształtowania się typów kultury słowiańskiej o orientacji bardziej zachodniej lub wschodniej. Dialog kulturowy między narodami słowiańskimi ma więc znaczenie nie tylko dla jedności Europy, lecz może także przyczynić się do lepszego wzajemnego zrozumienia dwu typów duchowości w chrześcijaństwie. Szczególna rola przypada w tym procesie narodowi ukraińskiemu, a w nim Kościołowi ukraińskiemu, który w swych dziejach doznawał owoców gorczy trwającego rozdarcia. Obecna sytuacja stawia przed Kościołem ukraińskim wezwanie utwierdzenia własnej tożsamości poprzez sięganie do swych korzeni, do czasów chrztu św. Włodzimierza, kiedy „chrześcijaństwo na Rusi Kijowskiej było ortodoksyjne w swej wierze, a jednocześnie katolickie w miłości” (51). Milenium Chrztu Rusi Kijowskiej jest również dla narodu polskiego okazją do poszukiwania źródeł jedności także poprzez poznanie i usza-

nowanie odrębności swych wschodnich sąsiadów. W spotkaniu pomiędzy Wschodem i Zachodem w tym miejscu Europy chodzi o wydobywanie i rozwijanie tego, co w procesach „wzajemnego przyciągania i odpychania” służyć może Europie i światu (107). Wspólne dziedzictwo wiary „staje się pod koniec

XX wieku szczególnie nagłym wyzwaniem w kierunku jedności chrześcijan” (8: 13). Pomaga w tym pamięć, że „Dwie formy wielkiej tradycji Kościoła – zachodnia i wschodnia, dwie formy kultury, dopełniają się wzajemnie jakby dwa «płuca» w jednym organizmie” (8: 12).

* Podane w tekście odnośniki do bibliografii zawierają kolejny numer pozycji oraz w przypadku obszerniejszych wypowiedzi po dwukropku numer fragmentu.

¹ Przemówienie patriarchy Dimitriosa I do delegacji papieskiej 30 XI 1981 r., „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie 3(1982) nr 1.

BIBLIOGRAFIA

SKRÓTY

- AAS: „Acta Apostolicae Sedis”
- ORpol: „L'Osservatore Romano” wydanie polskie
- DM: *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, wybór i oprac. A. Polkowski, wstęp W. Hryniewicz OMI, Warszawa 1984, ss.405.

I. DOKUMENTY PODSTAWOWE

1. List apostolski papieża Jana Pawła II na 1600-lecie śmierci św. Bazylego *Patres Ecclesiae* (2.01.1980), ORpol 1(1980) nr 3.
2. List apostolski Jana Pawła II [o świętych Cyrylu i Metodym] *Egregiae virtutis* (31.12.1980), OR 1(1980) nr 12.
3. List Ojca Świętego Jana Pawła II do Episkopatu Kościoła katolickiego na 1600 rocznicę I Soboru Konstantynopolitańskiego i 1550 rocznicę Soboru Efeskiego (25.03.1981), ORpol 2(1981) nr 3.
4. Encyklika Ojca Świętego Jana Pawła II *Slavorum Apostoli* [wydana w 1100 rocznicę dzieła ewangelizacji świętych Cyryla i Metodego] (2.06.1985), ORpol 6(1985) nr 4 – 5.
5. Encyklika Ojca Świętego Jana Pawła II o Duchu Świętym w życiu Kościoła i świata *Dominum et vivificantem* (18.05.1986), ORpol 7(1986) nr 4.
6. Encyklika Ojca Świętego Jana Pawła II o Błogosławionej Maryi Dziewicy w życiu pielgrzymującego Kościoła *Redemptoris mater*(25.03.1987), ORpol 8(1987) nr 3.
7. List apostolski Ojca Świętego z okazji tysiąc dwusetnej rocznicy Soboru Nicejskiego II *Duodecimum saeculum* (4.12.1987), ORpol 9(1988) nr 2.
8. List apostolski Ojca Świętego Jana Pawła II z okazji Tysiąclecia Chrztu Rusi Kijowskiej *Euntes in mundum* (25.01.1988), ORpol 9(1988) nr 2.
9. Poślanie Ojca Świętego do katolickiej wspólnoty ukraińskiej z okazji Tysiąclecia Chrztu Rusi Kijowskiej *Magnum Baptismi donum* (14.02.1988), ORpol 9(1988) nr 3 – 4.

II. LISTY I PRZEMÓWIENIA
DO PRZEDSTAWICIELI KOŚCIOŁÓW WSCHODNICH

10. *Ad quosdam Sacros Praesules ritus Orientalis, ex Americae septentrionalis Foederatis Civitatibus, occasione oblata eorum ipsorum visitationis „Ad Limina”*. [Przemówienie do biskupów obrządku wschodniego ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej] (23.11.1978), AAS 71(1979) nr 1, s.42 – 43.

11. *Pierwszy list papieża Jana Pawła II do patriarchy Dimitriosia I* (27.11.1978), DM, s.61 – 62.

12. *List papieża Jana Pawła II do patriarchy Dimitriosia I z okazji Wielkanocy* (5.04.1979), DM, s.75 – 76.

13. *Przemówienie Jana Pawła II do prawosławnych studentów w Rzymie* (19.05.1979), DM, s.76 – 77.

14. *Przemówienie Jana Pawła II do delegacji prawosławnego Kościoła koptyjskiego* (22.06.1979), DM, s.78 – 80.

15. *Przemówienie papieża Jana Pawła II do delegacji Patriarchatu Ekumenicznego* (28.06.1979), DM, s.85 – 86.

16. *Iosepho S.R.E. Cardinali Slipyi, Archiepiscopo Maiori Leopolitano Ucrainorum, exacto millennio ab invecta fide christiana in regionem „Rus”*. [List do kardynała Slipyja z okazji Milenium Rusi – Ukrainy] (07.1979), AAS 71(1979) nr 7, s.522 – 527.

17. *Cathedrale templum [...] Philadelphiensis Ucrainorum, [atque ibi congregatos Christi fideles, quorum nomine Miroslaus Lubachivsky, ipsorum Archiepiscopus, salutationis et obsequii verba pronuntiavit]* [Przemówienie do katolików ukraińskich w katedrze filadelfijskiej] (4.10.1979), AAS 71(1979) nr 13, s. 1194 – 1198.

18. *Przemówienie papieża Jana Pawła II do patriarchy Dimitriosia I* (Fanar 29.11.1979), DM, s.119 – 120.

19. *Przemówienie papieża Jana Pawła II do patriarchy Kalustiana* (Istambuł 29.11.1979), DM, s. 122 – 123 [Patriarcha Kościoła ormiańsko-prawosławnego].

20. *Przemówienie papieża Jana Pawła II do arcybiskupa Jana Czolakiana* (Istambuł 29.11.1979), DM, s.126 – 127. [Arcybiskup Kościoła ormiańsko-katolickiego].

21. *Wspólna deklaracja papieża Jana Pawła II i patriarchy Dimitriosia I* (Fanar 30.11.1979), DM, s.142 – 143.

22. *Odpowiedź papieża Jana Pawła II na list patriarchy Dimitriosia I* (17.01.1980), DM, s.189.

23. *Msza inauguracyjna*. [Fragmenty homilii na inaugurację Synodu Nadzwyczajnego Biskupów Katolickiego Kościoła Ukraińskiego] (24.03.1980), ORpol 1(1980) nr 3.

24. *Przemówienie Ojca św. na otwarcie obrad* [Nadzwyczajnego Synodu Biskupów Katolickiego Kościoła Ukraińskiego] (24.03.1980), ORpol 1(1980) nr 3.

25. *Zakończenie Synodu* [Przemówienie na zakończenie Synodu] (27.03.1980), ORpol 1(1980) nr 3.

26. *Przemówienie Papieża do Ojców Synodu*. [Przemówienie na otwarcie Pierwszego Zwyczajnego Synodu Biskupów Kościoła Ukraińskiego] (1.12.1980), ORpol 1(1980) nr 12.

27. *Do wspólnoty ukraińskiej* [Przemówienie do wspólnoty ukraińskiej w Rzymie] (1.12.1980), ORpol 1(1980) nr 12.
28. *Patriarcha Dimitrios*. [List do patriarchy Dimitriosa I z okazji uroczystości św. Andrzeja Apostoła] (24.11.1980), ORpol 2(1981) nr 1.
29. *Niech ta pielgrzymka was umocni*. [Przemówienie do pielgrzymów ukraińskich] (4.03.1981), ORpol 2(1981) nr 3.
30. *List Papieża do Jego Świątobliwości Dimitriosa I* [z okazji obchodów rocznicy soborów ekumenicznych] (4.06.1981), ORpol 2(1981) nr 6.
31. *Wspólne poszukiwanie jedności. Do Patriarchy Kościoła prawosławnego Etiopii* (17.10.1981), ORpol 2(1981) nr 10.
32. *Orędzie Papieża Jana Pawła II do patriarchy ekumenicznego Dimitriosa I* [na uroczystość św. Andrzeja Apostoła] (30.11.1981), ORpol 3(1982) nr 1.
33. *Trwajcie mocni w wierze. Do katolików rumuńskich obrządku wschodniego* (6.01.1982), ORpol 3(1982) nr 1.
34. *Do członków Synodu Biskupów Kościoła Ukraińskiego* (20.02.1983), ORpol 4(1983) nr 2.
35. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (8.05.1983), ORpol 4(1983) nr 5 – 6. [Życzenia wielkanocne dla braci z Kościołów prawosławnych].
36. *Wizyta Jego Świątobliwości Katolikosy Cylicji [...] u Ojca Świętego Jana Pawła II. Przemówienie Ojca Świętego* (16.04.1983), ORpol 4(1983) nr 5 – 6.
37. *Wizyta Patriarchy greko-prawosławnego Antiochii Ignacego IV Hazima u Ojca Świętego Jana Pawła II. Przemówienie Ojca Świętego*. (13.05.1983), ORpol 4(1983) nr 5 – 6.
38. *Jedność chrześcijan rękojmą wiarygodności Ewangelii. Do delegacji Patriarchy Ekumenicznego Konstantynopola* (30.06.1983), ORpol 4(1983) nr 7 – 8.
39. *Bari – miejsce spotkania Wschodu i Zachodu*. [Przemówienie podczas spotkania ekumenicznego] (Bari 26.02.1984), ORpol 5(1984) nr 3.
40. *List Jana Pawła II do prawosławnego Patriarchy Bułgarii* (30.04.1984), ORpol 5(1984) nr 5.
41. *Nasze rozważania koncentrują się na przyjsciu Ducha Świętego*. [Przemówienie w Ośrodku Ekumenicznym patriarchatu prawosławnego] (Chambesy 12.06.1984), ORpol 5(1984) nr 8.
42. *Ku wspólnemu świadectwu*. [Przemówienie do prawosławnego Patriarchy Syryjskiego Antiochii] (21.06.1984), ORpol 5(1984) nr 6.
43. *Wspólna Deklaracja Jana Pawła II i prawosławnego Patriarchy Syryjskiego Antiochii* (23.06.1984), ORpol 5(1984) nr 6.
44. *Czyńmy wszystko, aby przyspieszyć nadejście dnia błogosławionego*. [Przemówienie podczas spotkania z Katolikiem prawosławnego Kościoła malankarskiego rytu syryjsko-jakobickiego] (Koczin 7.02.1986), ORpol 7(1986) nr 2.
45. *Spotkanie z Katolikiem prawosławnego Kościoła syro-malankarskiego*. [Przemówienie] (Kottayam 8.02.1986), ORpol 7(1986) nr 2.
46. *Kościół nikogo nie wyklucza ze swego posługiwania*. [Przemówienie podczas spotkania modlitewnego] (Triwendram 8.02.1986), ORpol 7(1986) nr 2. [Do wiernych rytu łacińskiego i syro-malankarskiego].
47. *Do nowego i do odchodzącego Patriarchy Antiochii Maronitów*. [List] (7.05.1986), ORpol 7(1986) nr 5.

48. *Maronicki Kościół w Libanie*. [Przemówienie podczas wręczenia paliusza Patriarsze Antiochii Maronitów] (23.06.1986), ORpol 7(1986) nr 6.
49. *Pielgrzymi ukraińscy u Ojca Świętego*. [Przemówienie do pielgrzymki Ukraińców z Ameryki Północnej] (16.02.1987), ORpol 8(1987) nr 2.
50. *W przededniu jubileuszu Tysiąclecia*. [Przemówienie podczas spotkania ze wspólnotą ukraińską] (Buenos Aires 10.04.1987), ORpol 8(1987) nr 6.
51. *Rozwój Kościoła zależy nie tylko od warunków historycznych i politycznych*. [Przemówienie do uczestników V Synodu Biskupów Ukraińskiego Kościoła Katolickiego] (29.09.1987), ORpol 8(1987) nr 9 – 10.
52. *Każdy chrześcijanin jest apostołem*. [Przemówienie do uczestników VI Kongresu Świeckich Ukraińskiego Kościoła Katolickiego] (29.09.1987), ORpol 8(1987) nr 9 – 10.
53. *Aby odpowiedzieć wymogom chwili obecnej. Papieskie przemówienie wygłoszone na powitanie Patriarchy Dimitriosa I*. (3.12.1987), ORpol 8(1987) nr 11 – 12.
54. *Radość spotkania na drodze ku pełnej komunii*. [Homilia podczas nieszporów maryjnych w Bazylice Matki Bożej Większej z udziałem patriarchy Dimitriosa I] (5.12.1987), ORpol 8(1987) nr 11 – 12.
55. *Chcemy wypełnić to, czego Bóg pragnie dla swego Kościoła*. [Homilia w czasie Mszy św. w Bazylice św. Piotra odprawianej w obecności patriarchy Dimitriosa I] (6.12.1987), ORpol 8(1987) nr 11 – 12.
56. *Wspólna deklaracja Papieża Jana Pawła II i Patriarchy Dimitriosa I* (7.12.1987), ORpol 8(1987) nr 11 – 12.

III. WYPOWIEDZI POMNIEJSZE LUB DOTYCZĄCE SZCZEGÓŁOWYCH ZAGADNIENÍ

57. *Przemówienie Jana Pawła II do przedstawicieli fundacji „Pro Oriente”* (29.03.1979), DM, s.73 – 74.
58. *Postea ad cathedrale templum s. Adalberti (v.d. Wojciecha) adiit, ut in platea ante sacram aedem patente sacris litaret et hanc homiliam recitaret*. [Homilia podczas Mszy św. w Gnieźnie] (3.06.1979), AAS 71(1979) nr 10, s.747 – 753; toż: „Szeroko otwarty wieczernik dziejów”, w: *Jan Paweł II na ziemi polskiej*, Città del Vaticano 1979, s. 47 – 55.
59. *Słowo Jana Pawła II przed modlitwą „Anioł Pański”* (18.11.1979), DM, s. 89 – 90. [Przed podróżą do Turcji].
60. *Przemówienie Jana Pawła II przed odlotem do Turcji* (28.11.1979), DM, s. 13.
61. *Homilia Jana Pawła II podczas „Mszy o pokój”* (Istanbul 29.11.1979), DM, s.128 – 132. [Wspomnienie św. Andrzeja, dialog między Rzymem a Konstantynopolem].
62. *Przemówienie Jana Pawła II podczas liturgii Mszy świętej ku czci św. Andrzeja Apostoła* (Fonar 30.11.1979), DM, s.135 – 139.
63. *Homilia Jana Pawła II podczas Mszy świętej przy sanktuarium Matki Bożej* (Efez 30. 11.1979), DM, s.144 – 148.
64. *Przemówienie Jana Pawła II po powrocie do Rzymu* (30.11.1979), DM, s.152 – 153.

65. *Słowo Jana Pawła II przed modlitwą „Anioł Pański”* (2.12.1979), DM, s.179 – 180. [Po wizycie w Konstantynopolu].
66. *Przemówienie Jana Pawła II podczas audiencji ogólnej* (5.12.1979), DM, s. 181 – 184. [Wspomnienie wizyty w Konstantynopolu].
67. *Przemówienie Jana Pawła II do uczestników plenarnego zgromadzenia Sekretariatu Jedności Chrześcijan* (8.02. 1980), DM, s.209 – 214.
68. *Słowo Jana Pawła II przed modlitwą „Anioł Pański”* (25.05.1980),DM, s.216 – 218. [Dialog katolików i prawosławnych].
69. *Święci Benedykt, Cyryl i Metody*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (28.09.1980), ORpol 1(1980) nr 9.
70. *Kościół potrzebuje sztuki. Czy sztuka potrzebuje Kościoła?* [Przemówienie do artystów i dziennikarzy] (Monachium 19.11.1980), ORpol 2(1981) nr 2. [Kościół i sztuka].
71. *Tydzień modlitw o jedność chrześcijan*. [Przemówienie podczas audiencji ogólnej] (21.01.1981), ORpol 2(1981) nr 1.
72. *Patronowie wspólnego dziedzictwa kontynentu europejskiego*. [Homilia podczas uroczystości św. Cyryla i Metodego] (14.02.1981), ORpol 2(1981) nr 2.
73. *Słowiański wkład w budowanie Kościoła*. [Przemówienie do pielgrzymów z Kroacji i Słowenii] (21.03.1981), ORpol 2(1981) nr 3. [Dziedzictwo Cyryla i Metodego].
74. *Monastycyzm*. [Homilia na zakończenie Roku św. Benedykta] (22.03. 1981), ORpol 2(1981) nr 3. [Wspólnoty monastyczne wobec kryzysu cywilizacji europejskiej].
75. *Wierzę w Ducha Świętego, Pana i Ożywiciela*. [Homilia w uroczystość Zesłania Ducha Świętego] (7.06.1981), ORpol 2(1981) nr 6. [Rocznica Soborów w Konstantynopolu i Efezie].
76. *Całą rodzinę ludzką Tobie Matko zawierzamy*. [Przemówienie radiowe z okazji uroczystości w Bazylice Matki Boskiej Większej w Rzymie dla uczczenia Soborów w Konstantynopolu i Efezie] (7.06.1981), ORpol 2(1981) nr 6.
77. *W rocznicę dwóch Soborów*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (7.06.1981), ORpol 2(1981) nr 6.
78. *Korzenie kultury słowiańskiej*. [Homilia w Instytucie Słowackim św. Cyryla i Metodego] (8.11.1981), ORpol 2(1981) nr 11.
79. *Akt zawierzenia: świadectwo nadziei, którą Kościół chce zwiastować wszystkim ludziom*. [Homilia w Bazylice Matki Boskiej Większej w uroczystość Niepokalanego Poczęcia] (8.12.1981), OPpol 2(1981) nr 12. [Wspomnienie Soborów w Konstantynopolu i Efezie].
80. *Wspólne korzenie chrześcijańskie narodów Europy*. [Przemówienie do uczestników międzynarodowego kolokwium „Wspólne chrześcijańskie korzenie narodów europejskich”] (6.11.1981), ORpol 2(1981) nr 12. [Dwie tradycje europejskie: wschodnia i zachodnia].
81. *Dziedzictwo i posłannictwo*. [Przemówienie do uczestników kongresu „Kryzys Zachodu i posłannictwo duchowe Europy”] (12.12.1981), ORpol 2(1981) nr 12.

82. *Kryzys Europy jest kryzysem chrześcijaństwa w Europie*. [Przemówienie do uczestników V Sympozjum Konferencji Episkopatów Europy] (5.10.1982), ORpol 3(1982), nr 10. [Kryzys Europy].
83. *Akt europejski* (Santiago de Compostela 9.11.1982), ORpol 4(1983) nr 2. [Tożsamość i kryzys Europy].
84. *Wizyta Katolikosy Cylicji*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (24.04.1983), ORpol 4(1983) nr 4.
85. *Dusza słowiańska należy do Wschodu i do Zachodu*. [Przemówienie do uczestników sympozjum „Iwanow i kultura jego czasów”] (28.05.1983), ORpol 4(1983) nr 5 – 6. [Misja Słowian w dialogu pomiędzy Wschodem i Zachodem].
86. *Błogosławiony Fra Angelico – sztuka jako droga doskonałości*. [Homilia wygłoszona do artystów w czasie Mszy św. Jubileuszu Odkupienia] (18.02.1984), ORpol 5(1984) nr 3. [Bł. Fra Angelico, powołanie artysty].
87. *Święty Mikołaj, człowiek troski o Królestwo Boże*. [Homilia podczas Mszy św. dla świata pracy] (Bari 26.02.1984), ORpol 5(1984) nr 3. [Św. Mikołaj z Miry].
88. *Ta, która wskazuje drogę pełnej jedności*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (Bari 26.02.1984), ORpol 5(1984) nr 3. [Koronacja ikony Bożej Rodzicielki].
89. *„Akathistos”* [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (8.04.1984), ORpol 5(1984) nr 4.
90. *„Nie powściągał warg swoich, aby głosić sprawiedliwość”*. [Homilia o św. Janie Chryzostomie na Front Mountain Road] (Moncton 13.09.1984), ORpol 5(1984) nr 9.
91. *1100 lat od zakończenia misji świętych Cyryla i Metodego*. [Homilia w bazylice św. Klemensa na rozpoczęcie roku św. Metodego] (14.02.1985), ORpol 6(1985) nr 2.
92. *List Ojca Świętego do całego kleru Czechosłowacji*. [Z okazji obchodów 1100 rocznicy śmierci św. Metodego] (19.03.1985), ORpol 6(1985) nr 4 – 5.
93. *Religijny wymiar sztuki*. [Homilia podczas Mszy św. dla artystów] (Bruksela 20.05.1985), ORpol 1985, wydanie specjalne. [Znaczenie sztuki, powołanie artysty].
94. *To, co niemożliwe jest dla ludzi, możliwe jest dla Boga*. [Homilia podczas Mszy św. z okazji 1100-lecia śmierci św. Metodego] (7.07.1985), ORpol 6(1985) nr 8.
95. *Z braćmi i siostrami z Czechosłowacji*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (7.07.1985), ORpol 6(1985) nr 6 – 7. [Misja Cyryla i Metodego].
96. *Kardynał Sekretarz Stanu Agostino Casaroli Papieskim Legatem na obchody 1100-lecia śmierci św. Metodego w Djakowie w Jugosławii*. [List do Sekretarza Stanu A. Casaroliego ustanawiający go Papieskim Legatem na obchody 1100-lecia śmierci św. Metodego w Djakowie] (3.07.1985), ORpol 6(1985) nr 8.
97. *Kardynał Sekretarz Stanu Agostino Casaroli Papieskim Legatem na obchody 1100-lecia śmierci św. Metodego w Welehradzie w Czechosłowacji*. [List do Sekretarza Stanu A. Casaroliego ustanawiający go Papieskim Legatem na obchody 1100-lecia śmierci św. Metodego w Welehradzie] (4.07.1985), ORpol 6(1985) nr 8.

98. *Sekularyzacja i ewangelizacja w dzisiejszej Europie*. [Przemówienie do uczestników VI Sympozjum Konferencji Episkopatów Europy] (11.10. 1985). ORpol 6(1985) nr 10, 11, 12. [Św. Benedykt, Cyryl i Metody, tradycja wschodnia i zachodnia w Europie, kryzys w Europie].
99. *Błogosławieństwem się stali dla Słowian wielkiej rodziny*. [Przemówienie podczas sympozjum europejskiego ku czci świętych Cyryla i Metodego] (12.10. 1985), ORpol 6(1985) nr 10, 11, 12.
100. *Wyzwanie dla ewangelizacji Europy*. [Homilia we Mszy św. na zakończenie obchodów 1100-lecia śmierci św. Metodego] (13.10.1985), ORpol 6(1985) nr 10, 11, 12.
101. *Dziedzictwo nie oznacza martwej przeszłości*. [Przemówienie do uczestników kolokwium na temat: „Chrześcijańskie dziedzictwo kultury europejskiej w świadomości współczesnej”] (21.04. 1986), ORpol 7(1986) nr 4.
102. *Pascha w Kościołach wschodnich*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (4.05.1986), ORpol 7(1986) nr 5.
103. *Chrześcijańska tożsamość Europy*. [Homilia podczas Mszy św. w Bazylice Sant Apollinaire in Classe] (Rawenna 11.05.1986), ORpol 7(1986) nr 5. [Wspomnienie św. Metodego, tożsamość Europy].
104. *Wezwanie do poszukiwania jedności Europy*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (Rawenna 11.05. 1986), ORpol 7(1986) nr 5.
105. *Teologiczny dialog z Kościołem prawosławnym*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (25.05.1986), ORpol 7(1986) nr 5.
106. *Jakie są perspektywy tego pokolenia? Przemówienie w auli Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* (Lublin 9.06.1987), ORpol 8(1987) nr 5. [Wezwanie do dialogu pomiędzy Zachodem i Wschodem].
107. *W oczekiwaniu na dzień, który przygotowujemy przez modlitwę* [Homilia w Grottaferrata podczas „lucernario” w opactwie ojców bazylianów] (7.09. 1987), ORpol 8(1987) nr 9 – 10. [Obecność tradycji bizantyjskiej w Kościele zachodnim].
108. *Rocznica II Soboru Nicejskiego*. [Wypowiedź podczas audiencji ogólnej] (23.09.1987), ORpol 8(1987) nr 9 – 10.
109. *Katedra w Kijowie*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (22.11.1987), ORpol 8(1987) nr 11 – 12.
110. *Zapowiedź wizyty Dimitriosia I* [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (29.11.1987), ORpol 8(1987) nr 11 – 12.
111. *Góra Athos*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (6.12. 1987), ORpol 8(1987) nr 11 – 12.
112. *Obecność Maryi*. [Przemówienie do członków Komitetu Roku Maryjnego] (1.02. 1988), ORpol 9(1988) nr 2.
113. *Liban chce żyć*. [Homilia podczas Mszy św. w rycie syryjsko-maronickim] (2.02. 1988), ORpol 9(1988) nr 2. [Duchowość monastycyzmu syryjskiego].
114. *Sanktuarium na górze Hostyn i w Velehradzie*. [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (14.02. 1988), ORpol 9(1988) nr 2.
115. *Nasza wspólna Matka*. [Przemówienie do pielgrzymów bułgarskich] (10.03.1988), ORpol 9(1988) nr 3-4.

116. *Akatyst w łączności z Kościołami Wschodu i Zachodu*. [Homilia w Bazylice Santa Maria Sopra Minerva] (25.03.1988), ORpol 9(1988) nr 3-4.

117. *Religijny wymiar solidarności* [Przemówienie do uczestników kolokwium poświęconego wierzącym w Związku Radzieckim] (26.03.1988), ORpol 9(1988) nr 3-4.

118. *Wspólne korzenie*. [Przemówienie do uczestników międzynarodowego sympozjum na temat początków chrześcijaństwa słowiańsko-bizantyjskiego] (5.05.1988), ORpol 9(1988) nr 3-4.

119. *Aż do przelania krwi* [Homilia na uroczystość świętych Piotra i Pawła] (29.06.1988), ORpol 9(1988) nr 7.

120. *Milenijne radości, nadzieje i troski*. [Homilia podczas Mszy św. w związku z obchodami Tysiąclecia Chrztu Rusi w Bazylice św. Piotra] (10.07.1988), ORpol 9(1988) nr 7.

121. *„Mur niezwyciężony”* [Słowo przed modlitwą „Anioł Pański”] (10.07.1988), ORpol 9(1988) nr 7.